

A szabadság akarásának plurális szövete

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

Közép-európai felvetések William James ihletében

1957-ben született Kaloocsán. Teológus, vallás- és kommunikációkutató, a Szege-di Tudományegyetem vallástudomány professzora és az MTA-SZTE Convivencia kutatócsoport vezetője. Legutóbbi írását 2019. 5. szá-munkban közzöltük.

A tűzmadár, Sztravinszkij balettjének ősbemutatója 1910-ben volt a párizsi Operában. A darab a lendület, a fölfelé törekvés jelképe. A 20. század feltépi az előző századok mély gyökereit a rendben lévő világ talajából. Még előtte vagyunk mindannak, amivé e lendület vált: a két világháborúnak, Európa kettéosztottságának, a balkáni új genocídiumnak. Még reménykedhet az egyén, hogy szabadságával magasba törhet, még büszkén tekinthet onnan lefelé, a földre, ahonnan elrugaszkodott. Még gondolhat saját magára, saját élmények, saját megfogalmazások mentén — szemben másokkal, szemben a hagyománnyal, béklyónak tartott evidenciákkal. Még előtte áll az egyén szabadsága a később rátörő hontalanságnak, a gondolat tévelygő csavargásának egyre növekvő világzajában. Még csak most jelennek meg a társadalomtudományok utóbb klasszikussá vált alapművei: Freud, Weber, Troeltsch, Durkheim, és még előtte vagyunk a nyelvi fordulatnak és a hermeneutikának. Amerika még Európából táplálkozik, s az Európán kívüli földrészek Európa felől még a koloniális pragmatizmus és a kulturális egzotizmus viszonyait élik. A századelőn magasra ívelő tűzmadár az eredeti orosz mesének megfelelően magával ragadja a kort, és majd csak később derül ki, hogy olyan messzire viszi, ahonnan nincs visszaút.

William James csak sporadikusan van jelen a magyar nyelvű gondolkodásban. *A vallási élmény változatai* című, 1902-ben publikált művének magyar megjelenése¹ pótolta valamit ebből a hiányból, s egyben apropót is kínál James gondolatvilágának mélyebb megismerésére, felvetéseivel való számatvetésre. Amint ezt tették és teszik számosan, például Charles Taylor, Jean-Luc Nancy, Hans Joas, Clifford Geertz és még sokan mások.²

A hit akarása

James gyermek- és fiatalkora rendkívül változatos volt, mert apja foglalkozása miatt gyakran kellett költözniük és néhány évet egészen más közegben élniük. A bensőséges, mélyen hívő és stabil család élménye mellett James egyféle kulturális otthontalanságot is megtapasztalt. Nem abban az értelemben, hogy egykori otthonát elveszítette volna, hanem hogy házasságáig (1878) szinte egyáltalán nem mondhatta, hogy valahol igazán otthonra lelt volna. New York-

¹William James: *A vallási élmény változatai*. (Ford. Babarczy Eszter.) Osiris, Budapest, 2019.

²Charles Taylor: *Die Formen des Religiösen in der Gegenwart*. Suhrkamp, Berlin, 2002; Jean-Luc Nancy: *Being*

Singular Plural. Stanford University Press, Stanford, 2000; Clifford Geertz: *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*. Princeton University Press, Princeton, 2000; Hans Joas: *Die Macht des Heiligen. Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Suhrkamp, Berlin, 2019.

A szabad akarat és a hit akarása

ban született igen jómódú családban, amely az akkori társadalmi elitbe tartozott. Apja swedenborgiánus teológus, aki küldetésének érezte, hogy nézeteit elvigye New Yorkon túl Amerika más városai-ba, sőt Európába is, ahová kétszer áttelepültek hosszabb időre. James orvosi egyetemre járt, amit el is végzett, de amikor Németországban éltek, érdeklődése a filozófia és a pszichológia irányába terelődött. Erről később azt írta, „fiziológus (*physiologist*) akartam lenni, aztán pszichológus (*psychologist*) lett belőlem, és filozófus minden előképzettség nélkül. Az első előadást pszichológiából is akkor hallottam, amikor én magam tartottam először életemben.” A kozmopolita és multikulturális humuszból rendkívüli probléma-érzékenység és kreativitás növekedett, valamint egyfajta magától értetődő multidiszciplinaritás, ami lehetővé tette, hogy James több tudományban és több témában is jelentős műveket alkosson. Ugyanakkor életműve folyamatos és izgatott keresést mutat, a saját elméletének folyamatos megvitatásában, újra és újra visszatérő megalapozásában, a művei alapját képező előadások stílusában izzik a vágy a szellemi, lelki, elméleti megnyugvásra, megállapodásra.

Ezt az egzisztenciális vágyat fejezi ki James „*will to believe*” (a hit akarása) kifejezése, amely mintegy élete mottójaként fémjelzi gondolkodói, önmegvalósító törekvéseit. Tartott tőle, hogy a „*will*” amiatt, hogy keresztneve rövidítése, majd aláassa a perspektíva és az elszántság komolyságát. A hit akarása azt jelenti, hogy hiszünk olyan dolgok igazságában, melyek még nem bizonyítottak. Szemléleti alapállása — mint később látni fogjuk — alapvetően eltért a tudományművelés kortárs evidenciáitól. Ezt az alapállást egyik tanulmányában fejtette ki, amelynek *The will to believe* (1896) címet adta, ami aztán számos félreértéshez vezetett, különösen azok között, akik magát a tanulmányt nem, csak annak címét olvasták. A szabad akarat első lépése a hit akarása. Erre a perdöntő alapállásra jutott Németországból hazatérve, ahol a pszichológia kezdeti fázisában még a filozófia dominált. Jamesnek orvosi ismereteit, empíriára és saját élményeire alapuló gondolkodásmódját kellett ötvöznie azokkal a filozófiai alapokkal, melyek az akkori Németországban Kant és Hegel paradigmáját követték. Ekkor még Nietzsche jelentős műveit megemészthetetlen provokációnak tekintették, maga a szerző pedig megbomlott agyának kínjait élte. A hit akarása opcióját James a francia evolucionista filozófus, Charles Renouvier szabad akaratra vonatkozó felvetéseihez kapcsolódva találta meg és fejtette ki. A hit akarása pragmatikus döntés, amelyben az ember szabad akarata nyilvánul meg annak érdekében, hogy olyan tézisekre építve gondolkodjék, amelyek még nem bizonyítottak, de amelyek mentén új belátások, új keretelméletek állíthatók fel azon jelenségek értelmezésére, melyek a korábban alkalmazott kategóriákkal nem magyarázhatók. A hit akarása jelmondat fejezi ki, előlegezi meg ekkor James egész további életműve fő irányát, ennek mentén tárgyalja az empiria, az élmény és a filozófiai elméletek közötti feszültségekkel teli koherenciákat. A hit akarása va-

lamennyire rokonítható Nietzsche *amor fati* vagy Bergson *élan vital* programmatikus kifejezéseivel. A hit akarása döntést ma egzisztenciális hipotézisnek nevezhetjük különösen egy olyan alkotó esetében, mint William James, aki intellektuális és egzisztenciális szenvedélytől fűtötten gondolkodott, adott elő, írt és tárt fel eredeti összefüggéseket az ismeretelmélet, a pszichológia, a kutatómódszertan és a valláslélektan területein.

Ma meglepő lehet, ha valaki három tudományágban is a klasszikusok közé sorolandó, s mindegyikhez egy-egy különálló korszakalkotó művel járult hozzá. A huszadik század hajnalán azonban a pszichológia és a vallástudomány is önálló tudomány voltát alapozta meg, ami lényegében a filozófiától, kisebb részben a teológiától való függetlenedést jelentette. A *Principles of Psychology* című művével (1890) a lélektan mint empirikus tudományt fogta fel az európai Freud és Jung előtt. A szintén empirikus alapokra helyezett valláslélektan első szisztematikus művét is Jamesnek köszönhetjük: *A vallási élmény változatai* (1902). Végül *Pragmatism* című művével (1907) a pragmatizmus filozófiai irányzatának megalapozását végezte el, hasonló gondolkodású kortárs szerzők szellemi közegében (John Dewey, F. C. S. Schiller és később C. S. Peirce). James ugyan az empirizmus képviselője volt, mégis távol tartotta magát attól az alternatívától, amely a kortárs német gondolkodást jellemezte, miszerint vagy az empiria mellett voksolunk, és ezzel kizárjuk a vallást és a metafizikát, vagy fordítva. A lélektan princípiumaiban a lelki jelenségeket agyi folyamatokkal köti össze, megtartva az empirizmus alapállását. A valláslélektani művében az átélt élményekről szóló beszámolókat adataira alapozza értelmezését, és nem valamely elméletből indul ki. A pragmatizmusban pedig szintúgy a következményeket, eredményeket, gyümölcsöket tekinti az elméletek alapjának. *A vallási élmény változatainak* módszertani fejezetében a vallás egyetemes meghatározásának lehetetlenségét vagy feleslegességét fejt ki. Nem a filozófiai megközelítésben honos elméletből indul ki, amely így vagy úgy definiálja azt, hogy mit érthetünk, mit kell értenünk valláson. Az egyén tapasztataira épít, melyeket az egyén vallásának minősít. Az egyén egyedi értelmezésére alapoz. A vallás általános és absztrakt definíciója helyett egyedi és személyes definíciókra koncentrálnak, ezeket elemzi. És ezek sokasága alapján körvonalazza a vallási élmény egyénekben közös jellegzetességeit.

A Jamest méltató művek az utóbbi két évtizedben megszáporodtak. A kifejezetten szakkérdésekkel foglalkozó kommentárok és hivatkozások mellett a legjelentősebbek közé számító kortárs gondolkodók a mai kor általánosabb leírásában is visszanyúlnak James felvetéseihez, téziseihez, miközben hangsúlyozzák a mai kor és James kora közötti jelentős eltéréseket. Miközben bírálják individualista, szubjektivistá alapállását, nem vitatják, hogy Jamesnek a maga idejében igaza volt; elsősorban azt bírálják, hogy ma Jamestől eltérő módon látjuk az egyént és a vallást is. A vallási identitások és a val-

lasi témák manapság újra előbukkannak a társadalmi, politikai és gazdasági életben, méghozzá gyakoriságuk és intenzitásuk szempontjából is növekvő mértékben. Ezt az újra felerősödött jelenlétet tudomásul kell vennünk, de egyben azt is tudatosítanunk kell, hogy a vallási élmény továbbra is sokféle, talán változatosabb, mint a korábbi korszakokban volt. Ezek értelmezése és értékelése újszinten sokféle megközelítést igényel, és egymásra hatásuk megértéséhez a gondolkodásnak tágasságra és rugalmasságra van szüksége. Ha a vallás dimenzióját kihagynánk a valóság megértéséből, vagy csupán a meghatározó dinamika egyik színfoltjának tekintenék, akkor valójában nem a főszereplőt mellőznénk a jelenetből, hanem magát a cselekményt. A világ ugyan nem egyedül a hit mentén mozog, de hit nélkül biztosan nem mozog. Szükségünk van ma is arra az úttörő munkára, amit Jamesnek köszönhetünk, az idegennel és szokatlannal szembeni nyitottságára, mindannak bemutatására, ami esetleges, meghökkentő, sőt ami extrém, vagy akár beteges.

Szabadság és pluralizmus

James számára a szabadság a megfelelő gondolkodást jelenti, az intellektuális kategóriák megfelelő felfogását és alkalmazását. Kiszabadulást bizonyos filozófiai alapállásból, amely a tapasztalást, az élményt, az egyediséget és a változékonyságot megköti, s kinyitását egy olyan filozófiai alapállásnak, amely mindezeket lehetővé teszi. A plurális világegyetem felfogását és az egyéni élmény egyediségét kellett összeegyeztetnie, végső soron az egy és a sok klasszikus elmentmondásának egyszerre való elgondolhatóságát. A pluralizmus alapállása ezt tette lehetővé számára. A *Plurális univerzumban* írja, hogy nagyon vágyott arra az önfelelt szabadságra, amellyel a panteista és monista idealisták átlépték a logikai határokat. Irigyelte őket, részben személyes okból is, hiszen úgy érezte, hogy megelőzték. Úgy tűnt, hogy mindazt, amit a hit akarásával ki akart fejezni, azt a monizmus alátámasztására használták fel, és hiába olvasták vagy hallották érveit, hallatlanra vették azokat. De ez a fajta szabadság ellenkezett James filozófiai lelkiismeretével, s ezért kritikusan, lebecsülve beszélt róla. Főképpen azért, mert ez nem oldotta meg a tapasztalt sokféleség és az univerzum egységének problémáját. A plurális alapállás lett a paradigmatis váltás, melyet elsősorban Bergson filozófiájának nyomán dolgozott ki. A könyv konklúziójában szinte önfelelt boldogsággal írja: Újra megbízni az érzékeinkben nyugodt filozófiai lelkiismerettel — ki biztosított valaha is ennél értékesebb szabadságot számunkra? A világegyetem pluralista értelmezésének egyik lényeges alapállása az, hogy mindaz, ami létezik, változik, mozgásban van, és ez a folyamat nyitott, befejezetlen. Ennek következtében az a sokféleség, amit tapasztalunk, a folyamatosan változó dolgok dinamikusan alakuló kapcsolódása. A pluralizmus ebből az empirikus megfigyelésből indul ki, s nem abból a felfogásból, miszerint a változatosság és a változás valami közös eredet vagy princípium különböző megjelenése lenne.

James pluralisztikus gondolkodására nagy hatással volt Benjamin Paul Blood amerikai filozófus és költő, akinek a pluralista szemléletet bemutató műve posztumusz jelent meg *Pluriverse* címmel (1920). Blood gondolataihoz egyetértőleg kapcsolódva fejti ki James egy 1910-ben, vagyis halála évében megjelent tanulmányában a pluralista misztika (*pluralist mystic*) jelentőségét a plurálisnak gondolt világ értelmének és igazságának feltárásában. A pluralizmus hisz az igazságban és az észben, de csak abban, amit az átélt élményben misztikusan realizál. Ebből az élményből — dacolva a természettel és a környezettel — szakad fel kiáltása: „legyen”, mint a jupiteri *fiat*. Ez az az értelem, melyben feltárulkozik az ember számára a világ, amelyben ő maga képezi a tengelyt: abban lépkedve lába alatt megnyílnak a terek és távolságok. Blood és James gondolkodásában és filozófiájában jellegzetesen fonódik egybe a logikai érvelés, az empirizmus adatközelisége és a lírai-misztikus megérzések látomásai. A filozófia a múlt, állítja Blood, mert vége a valóság racionalizálási kísérletének. A valóság csak az empiriában, a tapasztalati élményben tárul fel, ahol az értelmes és értelmetlen, a lét és nem-lét közötti különbség elmosódik, s ahol a logika mögötti misztikából forraszik a belátás, és megnyílik a végső Titok. Ebben a tanulmányban már fellelhetőek a *Plurális univerzum* alapvető gondolatai. A monista idealizmus elutasítása, az individuális tapasztalat mindennél nagyobb jelentősége, végső soron James saját intellektuális zárandoklatának végső állomása is.

Egyén és közösség

A kérdés ott merül fel a mai olvasóban, hogyan kapcsolódnak és viszonyulnak egymáshoz az egyének, a saját vélekedésükkel, egyedi élményeikkel és ezek egyedi értelmezéseivel. James pluralizmusa megalapozza a radikális individualitást, de felveti a kérdést az együttélés lehetőségére vonatkozóan. Miközben az egyediség lehetőségének elméleti megalapozását elvégzi, vajon elvégzi-e az együttélés lehetőségének megalapozását is? Miközben kiszabadítja az individuális élményt és gondolkodást az absztrakt és egyetemes filozófiai keretekből, milyen elméleti alapokra építve tudja megalapozni azt a tényt, hogy a sok egyén egy társadalmi, közösségi térben szerzi tapasztalatait és talál hozzájuk számára megfelelő értelmezést. Az egyén és a tapasztalat, illetve gondolkodás közötti viszonyt tisztázza, de vajon tisztázza-e az egyének egymáshoz való viszonyát is? A plurális univerzum közösségi dimenziója a kérdés. A vallási mezőre vonatkoztatva pedig a kérdés úgy hangzik: milyen viszonyban áll az egyén vallási élménye a többiek, a mások élményével, s hogyan írható le és érthető meg az egyéni és közösségi élmény és értelmezés kölcsönhatása. James bár radikális pluralista volt, közben keresett valamiféle egységet, ami a *Plurális univerzumból* világosan látszik. Pragmatikus pluralizmusa mindvégig az egyénből, annak individuális és történetileg beágyazott élményeiből indult ki, és onnan közelített a társadalmi, kulturális és vallási kötődései és felfogásai felé. Az egyes szám első személy perspektívája volt számára az elsődleges, szem-

ben a filozófiai, idealista vagy szcientista perspektívákkal, melyek a harmadik személyből és általánosságból kiindulva értelmeznek, az egyénit és a sokfélét határesetnek, kivételnek tekintve. A vallás nem lehet más, mint eleven hipotézis, megkerülhetetlen és jelentéssel telített opció. Ebben a vonatkozásban a vallási meggyőződés, bármilyen is legyen, nem söpörhető le mint avított vagy beteges irányultság, hanem lehetséges hipotézisként kell elfogadni, amelynek igazsága a másokért végzett cselekedetekben igazolódik. Bár James szigorú és következetes pragmatistaként az élmények, felfogások és eszmék cselekedetekben megmutatkozó értékére helyezte a hangsúlyt, nem vált utilitaristává, mintha a gondolat és a szellem képességei nem nyúlnának messze túl azokon a következményeken és hasznokon, amely révén értelmük igazolódik. A kognitív képességek többre jutnak, mint a hasznosság, többre, mint a túlélésünk érdekében kiválogatott természetes adottságok.

A szabadság akarása

James felfogása a szabadságról elsősorban a gondolkodás felszabadulására vonatkozott, hogy képes legyen a tapasztalható sokféleséget megfelelően gondolni. A mai gondolkodásban, filozófiai és teológiai reflexiókban a szabadság igénye már nem jelentős, hiszen mindent mindenhogyan szabad gondolni. De az a szabadság, amelyet a mai gondolkodás magától értetődőnek tart, képes-e, akar-e több lenni, mint a bármi lehetséges (*anything goes*) princípiumának fenntartása? Képes-e ez a gondolkodás igazolni magát a jamesi pragmatizmus minőségi kritériuma előtt, amely a gondolat helyességét a cselekvés helyességével tartotta igazolhatónak? James a szabad akarat legfőbb tettének a hit, az elgondolás akarását tekintette, amit egzisztenciális hipotézisnek is nevezhetünk. A mai gondolkodásban egyfelől úgy tűnik, mintha a tételezett princípiumok elutasítása lenne a szabad gondolkodás egyik legfontosabb feltétele. De vajon valóban alapelvek nélküli-e ez a gondolkodás? Vajon nem fedezhető-e fel minden gondolatrendszer mögött a *will to believe* valamely paradigmája? S ebben milyen szerepet játszanak a tapasztalatok, a személyes élmények, a történelmi és kulturális meghatározottságok? James szabadságfelfogása a *Plurális univerzumban* teljesedik ki. Az ő nyomán kérdezhetjük, milyen felelősséggel viseltetik a mai gondolkodás a filozófia, a teológia, de akár a társadalomtudományok a jövő generációja iránt? Az a pluralizmus, amit ma képviselünk, milyen dimenziókkal rendelkezik, és mekkora benne a sokféle életfeltételek között élő egészen másokról szerzett tapasztalat, vagy annak elkerülése?

Ezek a feszítő kérdések a mi kulturális régióinkban, Közép-Európában abban a vonatkozásban merülnek fel sajátos erővel, hogy a térség társadalmi ugyan elsősorban a szabadság intézményes feltételeinek biztosításával maguk mögött hagyták a diktatúra örökségét, ám a gondolkodás területén nem könnyű a regionális és a globális identitásból fakadó kérdésekkel megküzdeni, teret adni a plurális megoldások számára. Az a szabadság, amit a régió társadalmi vélelmeztek

a diktatúra romjai között, mára egyre inkább szemükbe vakítja a globális krízis minden önvédelmi maszkon áthatoló rettentő fényeit. Az identitás meghatározásának igénye vagy akár kényszere mögött felfogásmódozatok és ízlések versengése áll. De mi áll a felfogások mögött? Generációk által áthagyományozott, sokszor reflektálatlan nézetek és magyarázatok, melyek mára már zsigeri reflexekként, spontán reakciókként befolyásolják a véleményt és a döntéseket. Ebben a közegben kell James örököséként a világunkról szerezhető eredeti tapasztalatnak és élményeknek érvényt szerezni. Ez a világ azonban Nancy erőteljes metaforájával kifejezve olyan, mint a fájdalommas rózsafüzér, a kín és veszteség imádsága, menekülő milliók mindennapi kiáltása a mélységből: deportált, megcsonkított, éhező, megérőszakolt, elüldözött, kitelepített embereké. Korunk kihívásainak csak akkor tudunk megfelelni, ha nem ignoráljuk ezt a tapasztalatot. Ha ellenállunk a kísértésnek, hogy a regionális elfoglaltságainkra hivatkozva kizárjuk a globális dimenziót, és a saját szenvedéseinkből falat emeljük mások szenvedésének tudomásul vétele elé. A szabadság akarása csak mindenki szabadságának akarása lehet, amelyben benne foglaltatik azoknak a feltételeknek a megteremtése is, amelyek szükségesek a szabadság megéléséhez. A szabadság nem velünk született adottság vagy tulajdonság. A szabadságra el kell jutni, s a kérdés az, hogy milyen módon, minek a segítségével. A szabadságra vezetettve vagyunk, a szabadságot egymásnak kell biztosítanunk a természet ösztöneivel és a tulajdon érdekeivel szemben. A vallásokban megvan a képesség arra, hogy a szabadságra vezessenek, mert képesek értelmet adni ennek az önkorlátozásnak.

James szellemi öröksége

James filozófiai, vallásfilozófiai és pszichológiai hangsúlyaira visszatekintve, különösen a *Plurális univerzumban* foglaltak alapján, megbecsüléssel nyugtázhatjuk az individuális élmény sokféleségének és a plurális alapállású gondolkodásnak a jelentőségét. Maga James, ez az „outsider profi”, egész életművét nyitott és megengedő alapállásból tárgyalt szenvedélyes és játékos felvetések sokaságának tekintette. Szellemi örökségét elsősorban azzal őrizhetjük, ha hozzá hasonló bátorsággal magunk is törekszünk megbirkózni az általa felvetett kérdésekkel. Miközben tudomásul vesszük a tőle elválasztó évszázad során bekövetkezett paradigmatiszta változásokat, eredeti megfontolásait nem tekinthetjük egyszerűen a kortárs tematika és tárgyalásmód elődjének, s nem gondolhatjuk, hogy a gondolatok aktualitásának igénye a múlt gondolaitól való elhatárolódás révén elégíthető ki. Pléh Csaba pszichológiatörténetének címét, *A pszichológia örök témáit* parafrázálva, a filozófia és a globális együttélés örök témáiról van ugyanis szó, amelyek szerves részei a mai gondolkodásnak is. Be kell látunk, hogy az érdemi felvetéseknek ha nem is az egyetlen, de elhagyhatatlan hitelesítője az egzisztenciális érintettség és a lenyűgöző titoknak való kiszolgáltatottság. Ezzel felelhetünk meg valamelyest annak a felhívásnak, amellyel James utolsó művét zárta Tennyson *In Memoriam* című versét idézve: ébressz jobbat, mint mi tűnt.